

Középkori magyar királyi vadászatok és vadászházak

Veszprémy László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

— DSc, egyetemi tanár

Jól tudjuk, hogy a vadászat hozzátartozott a középkori elit, s különösen a királyi udvarok mindennapjaihoz. Jelentőségük egyszerre volt személytelenül adminisztratív, személyes és szimbolikus. A vadászterületek megszerzése hatalmas lakatlan vagy ritkán lakott területek igazgatását biztosították, az onnan a kincstárba befolyó szolgáltatásokkal és haszonnal együtt. A személyes jelleg a kapcsolaterősítés a király és hívei, illetve a vadászatba bevont szolgálok és előkelők közönségére vonatkozik. Végül szimbolikus értéke a királyi hatalom presztízsének a növelésében nyilvánult meg. A személyes kapcsolat révén az uralkodó híveivel együtt gyakorolhatta a tényleges harcban hasznosítható képességeket (ami persze Xenophón óta nem újdonság), valamint a közös élmények a hűség és lojalitás szálait erősíthették.¹ A személyes kapcsolatot mélyítette el, hogy királyi ajándékként a vadak, a húruk és bőruk, illetve a vadászati jogok fontos szerepet játszottak, bár éppen erre hazai példánk alig van.

A királyok példaképe, Nagy Károly frank császár maga is nagy vadász volt, ezt életírója Einhard, művében ötször is megemlíti. Még rajta is túltesz a fia, Jámbor Lajos, a maga 25 forrásbeli említésével, a törvényeken és az irodalmi említéseken túl.² Jól mutatja, hogy az egyszerű időtöltés politikai súlyú eseménnyé fejlődött, amivel a király uralkodói rátermettségét bizonyíthatta alattvalói előtt. Azáltal, hogy a vadban gazdag erdők birtoklása és használata királyi privilégium volt, az azokban való vadászat is hihetetlen társadalmi presztízsrre tett szert. Egy hamisítatlan társadalmi esemény volt, amit az elit abban aktívan vagy pusztán közönségként résztvevő nőtagjainak, de legalábbis a királynénak a részvétele és a közös udvari étkezések csak még kívánatosabbá tettek. A vadászatban, az elejtett vad feldolgozásában és elfogyasztásában való részvétel úgyszintén hatalmas kegy volt, a résztvevők számára ugyanakkor lehetőség, hogy az uralkodó közvetlen környezetében tartózkodhattak. Persze csak kevesek privilégiuma — és szerencséje — volt, hogy az esetleg éppen balesetet szenvedő uralkodó életét megmenthessék.

Leginkább akkor emlékeztek meg ezekről az eseményekről, amikor a vadászatok diplomáciai eseményekhez kínáltak megfelelő környezetet. Erre már Nagy Károly idejéből is van példánk, de magyar példák is ismertek.³ Közülük talán a legismertebb a III. kereszties hadjáratot

¹ JONG 2009: 51, 153, 158, 214; GOLDBERG 2013: 615; GIESE 2011.

² GOLDBERG 2013: 613–643.

³ ZOLNAY 1971: 120; HAUCK 1963: 31.

vezető és Buda környékén, talán Csepelen vadászgató Barbarossa Frigyes császár esete 1189-ben, miként Imre király 1203-ban szintén egy csepeli vadászat közben fogadta Kulin bosnyák bán követségét.⁴ II. András király pedig Szent Száva első legendája szerint feltehetően 1215-ben a szerb nagyzsupánnak szelídített vadállatokat, bölényeket ajándékozott egy személyes találkozón, amelyek nyilván valamelyik vadsparkjából származtak.⁵ Tata említése már Zsigmond királyhoz kapcsolódik, aki egy 1425-ös levelében megemlíti, hogy Ulászló lengyel királytól vadállatokat kapott, majd utal arra, hogy a nagybőjt ellenére a dán királlyal egy vadászatot tervez, bár — elismeri — a halfogás illendőbb lenne.⁶

Nem véletlen, hogy már a Meroving királyok kialakították a királyi erdők intézményét (*forestes*), az erdőővők (*forestarii*) szervezetével együtt. A 9. századi Hincmarnak a *Palota rendjéről* szóló műve szerint az udvari tisztségek közé tartozott a solymászok, a vadászkutyák és az erdők mestere.⁷ A latin eredetű „*forestum*” szó először 648-ban bukkan fel, talán a közbirtoklásra utalva (*foris est*), attól elzárt terület jelentésben.⁸ Az erdő mint jogi kategória sokkal szélesebb volt persze, mint a tényleg erdővel borított táj, hiszen az azon túl elkóborolt állatok védelmét is szolgálta.⁹ Arra is utal a kutatás, hogy ezek nemcsak a szórakozás, hanem tudatos gazdasági tevékenység színterei is voltak, éppolyan hasznot és nyereséget termelő birtokok, mint a többi más.¹⁰

Európa-szerte számtalan elkülönített erdőség állt az uralkodó rendelkezésére, így volt ez Magyarországon is. Ezekben, vagy ezek közelében királyi udvarházak, olykor csak vadászházak voltak megtalálhatók. Ezek inkább a Karoling *Pfalz*okhoz hasonlíthatók, amelyek közül jó néhány alkalmas volt nagyobb királyi kíséret méltó elszállásolására is. Ezeket néha palotaként írták le, de az elnevezés ne tévesszen meg bennünket (még ha a *Pfalz* szó eredetében a latin *palatium*ot tudjuk is felfedezni.) A parkokat, kerteket sokféle névvel illethették, a név sokszor már funkciójukat is elárulta: *parcum*, *claustrum*, *bestiarum*, *vivarium*, *ferarium*, *aviarium*, *columbarium*, *cavea*, *perivolium*, *spiracium*, *seraglio*, *viridarium*, *hortus*, *vergier*, *pardarium*, *leopardarium*.

Erdőségek a középkori Magyarországon is bőven voltak. Ha a térképre nézünk, látjuk a szóba jöhető kiterjedt erdőségeket, amelyek kínálták magukat a vadászatra.¹¹ Még ha számukban az angliaitól el is maradtak (ott 1300-ig 70 királyi erdőséggel és 3000–3200 kisebb-nagyobb királyi, magán és egyházi vadsparkkal számolnak),¹² nálunk sem volt jelentéktelen a terület. Adataink mégse oszlanak meg egyenletesen. A legtöbbet a Pilisről, benne Csepelről, valamint Zólyomról és (Sáros)Patakról tudjuk, a többi erdőispánságban tett vadászatokról csak véletlenszerű említések maradtak fenn.

⁴ CD II: 407–408.

⁵ CsÓRE 1980: 182; BÁCSATYAI 2022: 17.

⁶ ZsO XIII: 33 (Nr. 203a). Megtudjuk azt is, hogy az elmúlt 12 napban Zsigmond király 200 szarvast és majdnem 20 vaddisznót ejtett el, legalábbis a levél szerint.

⁷ HINC MAR 1980: 64–67, 76–79 (16–17, 24. fejezetek).

⁸ SZABÓ 2016: 117.

⁹ RACKHAM 1990: 166.

¹⁰ THOMAS 2020: 26.

¹¹ CsÓRE 1980: 144–145.

¹² MILESON 2009: 109.

Az erdőségeken belüli vadaspark (*Tiergarten*) egy külön intézmény volt, amelyet körülkerítettek.¹³ Szerencsés esetben egy szigeten volt. Ilyet találunk német földön is, Mainz és Ingelheim között a Rajna egy szigetén. Ennek érdekessége, hogy számos dokumentált uralkodói vadászat ellenére még 840-ben is csak egy ideiglenes nyári építmény állt rajta (*habitacula aestiva*).¹⁴ Céljuk részben az volt, hogy árkaikkal, kerítésükkel a vad elmenekülését megakadályozzák, és így megkönnyítsék a vad kézre kerítését. Ugyanakkor biztosította az állatállomány ellenőrzését, tenyésztését, frissítését. Külföldi parkok még a kerítésen belül is sokszor további szektorokra voltak osztva.

Áttérve a magyar példákra, a Nagysziget (Csepel) mint vízzel körülvevett királyi vadaspark és vadászterület már igen korán, talán már a 11. században létrejöhetett. 1200 körül Anonymus már régi hagyományként utal arra művében (44. fej.): „A sziget magasságában letáboroztak, a fejedelem és előkelői a szigetre vonultak, majd a Duna vizétől védett hely termékenysége és gazdagsága láttán azt elmondhatatlanul megszerették, és úgy határoztak, hogy a sziget a fejedelemé legyen, s mindegyik előkelő tartson itt udvart egy faluval. Árpád fejedelem azon nyomban mesterembereket hívott egybe, és pompás fejedelmi épületeket építtetett velük. A hosszú úttól elcsigázott lovaikat oda terelték, és parancsára legeltették.”¹⁵ A leírásból kiderül, hogy a szigeten a geszta megírásának időpontjában, 1200 körül már állt egy — a 16. század elején már palotának nevezett — királyi udvarház, vélhetően további, az előkelők elszállásolására alkalmas épületekkel, illetve sátorhellyel a névadó Csepel faluban.

A sziget igazgatási jellegzetességei a korai erdőispánságokéhoz hasonlítottak. Nem véletlenül, a vadban gazdag védett sziget ligetes, legeltetésre alkalmas területe miatt a királyi ménest is ide telepítették, a lovászmester irányítása alatt.¹⁶ Erről az oklevelek és helynevek vallanak, így találunk itt ún. erdőóvókat, míg Lórév neve a sziget déli részén, Halásztelek pedig északon mind a mai napig fennmaradt.

A szigetet a magyar királyok és királynék egészen a középkor végéig rendszeresen felkeresték. A csepeli szigetre való volt Károly Róbert király ágyasa, akitől Kálmán, a későbbi győri püspök született, sőt a sikeres hadvezér, V. István király is itt halt meg 1272-ben. A sziget jogi helyzetét nem befolyásolta, hogy a királynék már az Árpád-kortól kezdve egészen Mohácsig többször megkapták a szigetet hitbérként, amelyet nem egyszerűen csak jövedelemforrásként kezelhettek, hanem itt-tartózkodásuk alakalmával még jól is érezhették magukat.

Nem véletlen, hogy a II. Ulászló király feleségéhez, Anna királynéhoz kapcsolódó 1502. évi francia útleírás is megemlékezik a szigetről: „A sziget tizenöt vagy tizenhat mérföld hosszú, rendkívül termékeny, nagy számban élnek itt különböző vadak, szarvasok, őzek és nyulak. És láttam egy napon, amikor a mondott hölgy a szigeten tartózkodott, hogy a lovak zajára tizenöt vagy tizenhat nyúl ugrott fel, kevesebb, mint három nyíllövésnyi területen.”¹⁷ A középkor végén Oláh Miklós erősíti meg a sziget vadban való gazdagságát: „szavasokban, vaddisznókban, őzekben, nyulakban bővelkedik.”¹⁸

¹³ CSÓRE 1980: 181.

¹⁴ HAUCK 1963: 43–44.

¹⁵ ANONYMUS 1999: 37–38.

¹⁶ ZSOLDOS 1998: 22; ZSOLDOS 2001.

¹⁷ GYÖRKÖS 2016: 68–69, 164.

¹⁸ OLÁH 1985: 23 (*cervis, apris, damis, leporibus abundantissima*).

Bár az ispánság a sziget csaknem egész területére kiterjedt, a szigeten a többi uralkodói rezidenciához hasonlóan az előkelő nemesek is kezdtek birtokot szerezni és kúriát építeni, miként a Becse Gergely nemzetség vagy Nagy Lajos híres hadvezére, Himfi Benedek tette. Érthető okokból a királyok általában nem támogatták ezt, inkább csak maguknak akartak itt állandó szállást birtokolni.

A további kedvelt vadászterületek között vadasparkra utalhat a zólyomi terület esetében a *hortus* (kert) terminus 1256-ból. 1263-ban ismét említik, ill. értesülünk a park bejáratáról (*porta*), egy 1263. évi adat szerint két oldalról árok határolta.¹⁹ További helynevek is, mint Királyles és Strázsa, ezzel állhattak kapcsolatban.²⁰

Vadászterületeket találhatunk az Árpád-kor folyamán a Bakonyban Zirc központtal,²¹ ahol királyi kúria állhatott már az ott 1060-ban elhalálozó I. András király idején. A ciszterciek 1182-ben kapják meg, s építik fel apátságukat a királyi kúria szomszédságában. Zirc közelében feküdt Porva, ahol szokott vadászati helyükön a Garaiak 1450-ben a pálosoknak alapítanak monostort. Itt már állt egy kis kápolna, a vadászok részére bizonyos kőházak egy kúriával, amelynek előzményei szintén a királyi erdőigazgatásra nyúlhatnak vissza.²² Patak vidékéről szintén a Névtelen krónikásnál olvashatunk (15. fej.). Eszerint a vidék „alkalmas volt a királyok számára vadászat céljára”.²³ Sőt, a királyi jegyző akaratlanul további információkkal szolgál a pataki uradalom korai funkciójára nézve. Művében ugyanis az útvonal az ország belseje felé a „mozgó” királyi udvar útvonala lehetett 1200 körül, amerre Árpádot és hadát vezetni Ungvártól Zemplén és Borsod vármegyén át.²⁴

Az erdőuradalmak mindig egy vármegye részét képezték, így a tornai Borsodhoz, a sárosi Újvárhoz, a beregi Borsovához, a pataki Zemplénhez tartozott. A pilisi Csepellel, azaz a Nagyszigettel együtt eleinte Visegrádhoz.²⁵ Arról, hogy a királyok mennyire kedvelték őket, leginkább itineráriumukkal, oklevélkiadással kapcsolatba hozható tartózkodási helyeik adnak képet. Az Anjouk idején ilyen vadászterület a Börzsöny is, ahol ebben az összefüggésben Damásd neve fordul elő. A 13. századtól Szepes és Sáros vármegyék, később ezeknek egyes részei királyi vadászterületek. Zsigmond pedig a Szepes vármegyei *Tyrgarch* nevű területet tartja fenn magának, vadbősége és a vadászatra alkalmas volta miatt. A Buda melletti Nyék vadasparkja és udvarháza csak a 15. század végére épült ki.²⁶

Ezek a korai vadászházak legnagyobb számban kétségkívül a 400 négyzetkilométernyi Pilisben voltak megtalálhatók.²⁷ Ilyenek voltak Dömösön, továbbá Pilisen, azaz Pilisszentkeresztben, Keresztúron, azaz Kesztlöcön, Kékesen, azaz Pilisszentlászlón és Pilisszentléleken. Ezt jog-

¹⁹ CSÓRE 1980: 167, 253; CD V/2: 188 (1263, *hortum nostrum ferarum, inter duos fossata*).

²⁰ GYÖRFFY 1987: 256; MALINIÁK 2013: 159.

²¹ SZABÓ 2005: 141–142. Talán a bencés monostor Bakonybél helyén is a királyi erdőszervezet települése, kúriája (vadászház?) állhatott.

²² ÁRVAY 2014: 87–88; Szabó 2005: 143 (mindenesetre István herceg 1260-ban már egy itt álló, Szent Imrének szentelt kápolnáról rendelkezik, IV. Béla meg megfordult itt 1264-ben). Ezzel ellentétben a karthauzi remetéknek adott Lövdön nem maradt nyoma ilyennek, noha eredetileg Lövd is a bakonyi erdőispánsághoz tartozott.

²³ ANONYMUS 1999: 20–21.

²⁴ SZÚCS 1993: 1–57.

²⁵ A visegrádi vadasparkra lásd KOVÁTS 2011: 4; BALOGH 1966 I: 225.

²⁶ FELD 2008: 39–40, *curiaként* említik 1486 körül, *aulaként* 1536-ban.

²⁷ Pilisre összefoglalóan: KOVÁTS 2009 és KOVÁTS 2011.

gal nevezték *medium regninek*. A Pilis erdő királyi használatba vétele mellett szólt az ország központjaihoz, Esztergomhoz és Fehérvárhoz való közelsége.²⁸

A pilisi udvarházak legfontosabb jellegzetessége, hogy a 13. század folyamán mind eltűntek, s a ciszterci apátság mellett helyükön királyi adományból ciszterci és pálos monostorok emelkedtek. A régészek modern vizsgálati módszerekkel Pilisszentkereszten is azonosították az apátság építési idejénél korábbi, 33+8,2 négyzetméteres udvarház és a kápolna maradványait.²⁹ Hasonló maradványokra Dömösön is bukkantak a régészek, ahol az udvarház mellett hasonlóképpen egy kápolnát is feltételeznek.³⁰ A kápolnák kérdése a vadászati idényben visszatérő probléma lehetett, amiről Kálmán király I. törvénykönyvének 68. fejezete is rendelkezik. Eszerint misét lehet sátor alatt mondani, ám vadászon és hordozható oltár nélkül soha.³¹

Ebbe a folyamatba illeszkedett III. Béla király döntése a pilisszentkereszti ciszterci monostor megalapításáról 1184-ben.³² Keresztúron/Kesztölcön Boldog Özséb alapított kolostort 1245 előtt, ami aztán a pálos rend központja is maradt, egészen Budaszentlőrinc megalapításáig. Pilisszentléleken IV. László király 1287-ben a remetéknek adta a pilisi Benedekvölgyet és az ott álló udvarházat; pedig pilisszentlászlói/kékesi vadászházát még IV. Béla adta át. Újabban Benkő Elek hívta fel a figyelmet arra, hogy a birtokok átengedése után is néhány esetben a király számára egy vendégház változatlanul megmaradhatott, így Pilisben (Pilisszentkereszt) mindenképpen, hiszen Nagy Lajos 1378-ban az egész nagyhetet itt töltötte, talán a megtalált 29+10 négyzetméteres épületben.³³

Arra a kérdésre, hogy miért adományozták el vadászúriáikat a királyok éppen a 13. század második felében, nehéz választ adni. Legalább annyira visszavezethető lehetne a királyi birtokszervezetben bekövetkező változásokra, a királyi székhely Budára helyezésére, mint lelki, kegyességi okokra. A vadászatot amennyire a korabeliek kedvelték, legalább annyira ellentétesen ítélték meg, különösen egyházi oldalról. Az egyházi irodalomban a vadászat kárhozta-tása a késő antik egyházatyák óta folyamatosan jelen van, sőt a 12. században új erőre kap, elég, ha Johannes Saresberiensis szavaira gondolunk a 'Policraticus' első könyvében (1:22–23).³⁴ Ugyanakkor az erdőségeknek mindvégig megmaradt valami szakrális jellege, ahol remeték élnek.³⁵ Egy olyan környezet, amely a világiakat is közelebb viszi az egekhez. A nyugati kereszténységben számtalan monostoralapítás kapcsolódik a királyi erdőségekhez, vadászatokhoz. Gondoljunk csak Szent László herceggént átélt szarvas-látomására a váci egyház alapítása kapcsán. Nyugatról is említve egy példát: a 830-as években megszületett *Gesta Dagobert*iben a 7. századi Meroving király, I. Dagobert — ekkor még herceggént — szarvasvadászat közben találja meg St. Denis monostorának későbbi helyét és alapítja meg. Ezzel közben a sokat kriti-

²⁸ BENKŐ 2011.

²⁹ BENKŐ 2010 I: 409.

³⁰ BENKŐ 2015: 729.

³¹ „A misét csakis felszentelt helyeken lehessen tartani, s másutt csakis valamely kényszerítő ok esetén, de ilyenkor is (csak) sátorban vagy valamely tiszta helyen, de csupán út vagy utazás alkalmával engedessék meg ez a szükség (-megoldás), nem pedig vadászat kedvéért — és semmiképpen sem hordozható oltár nélkül.” BEÉR—CSIZMADIA 1966: 83; DRMH I: 30–31.

³² Összefoglalóan SZABÓ 2005: 111–118.

³³ BENKŐ 2015.

³⁴ SZABÓ 1997.

³⁵ EVERSON—STOCKER 2018: 31–32.

zált vadászat maga is megszentelődik, amit csak még hangsúlyosabbá tesz az az állítás, miszerint a herceget Metzi Szent Arnulf tanította meg vadászni.³⁶

A magyarországi királyi vadászatok részleteiről keveset tudunk, a *Képes krónika* mint politikai konspiráció színhelyét említi ilyenent.³⁷ Mégis, leginkább akkor hallunk róluk, ha valamilyen tragédia történt, vagy az uralkodó személye került veszélybe. Ilyen alkalomnak tekinthető Szent Imre herceg végzetes vadászbalesete, vagy Nagy Lajos király 1353-as, a dubnici krónikában is megörökített medvevadászata Zólyomban.³⁸

„Midőn az Úr ezerháromszázötvenharmadik évében Szent Katalin szűz napjára következő napon [november 26.] Lajos király Zólyomban vadászott, íme, az elnyúló havasokban egyszerre csak szemberohant vele egy súlyosan megsebzett medve. A király vadászgerelyével támadt rá, hogy vakmerően leterítse a medvét, mint ahogyan már megszokta, hogy így terítsen le és öljön meg medvéket. Ebben azonban a mostoha szerencse és saját ügyességébe vetett elbizakodottsága megakadályozta; a nekivadult medve leterítette a királyt, s a két lábán huszonhárom sebet ejtett.”³⁹

Az Anjou királyok alatt Zólyom többször is feltűnik a „vadászatunk helyszínén” megjelöléssel kiadott oklevelekben. Királyi vadászdvar szerepét töltötték be Végles és Zólyomlipcse, majd a zólyomi vár is, amely I. Lajos alatt épült. 1382-ben röviddel a halála előtt Zólyomot említi vadászatának székhelyeként, kúriájaként. Egy *Liget*ben adta ki I. Lajos király adománylevelét a bolgár vajdának 1369-ben. A királyok ott főként a nyári hónapokban és ősszel tartózkodtak. Zólyommal ismételten találkozunk Zsigmond okleveleiben is, akinek kedvelt tartózkodási helyei voltak a zólyomi várak.⁴⁰ A királyok ott főként a nyári hónapokban és ősszel tartózkodtak. „A király hitves úrnőjével ezekben a kánikulai napokban Zólyom felé fog indulni, hogy elkerüljék a nyári meleget, és ott fog időzni, amíg a kánikula nem múlik el.”⁴¹ 1429. június 3-án küldött Pozsonyból a véglesi várnagy alvárnagyához, közölve vele, hogy a vadászat előtt Véglesre küldött két kutyát.⁴² Végül Lajos király szenvedélyét mutatja, hogy udvari solymász mestere, Ladislaus Ungarus egy latin nyelvű kézikönyvet is készített, amelynek egyes fejezetei német fordításban fennmaradtak.⁴³

A vadaspark és halastavak kapcsolatáról is értesülünk. Zólyom kapcsán a véglesi uradalomban, ahol egy 1404-ből származó okirat megemlíti a halastó őrét. Korábban Lajos király elrendelte, hogy a Miskolc melletti Csanyik-völgyben, vadászatának helyén halastavat és vadaskertet létesítsenek. Ezért Lőrinc fia László barsi ispán korábbi tulajdonosaiknak, a diósgyőri pálosoknak a Szinva vizén egy malmot ad cserébe.⁴⁴

Ritka esett amikor maga a vadász dicsekszik el tettével. II. András még hercegeként Horvátországban vadászott, amint egy oklevelében olvashatjuk: „amikor a hercegség élén álltunk

³⁶ GESTA DAGOBERTI 2: 401–402, 408–409.

³⁷ KÉPES KRÓNIKA: 97 (148. fejezet).

³⁸ ZOLNAY 1971: 97; PAULER 1899 II: 9; SZABÓ 2003: 582–591.

³⁹ KÜKÜLLEI 2000: 63.

⁴⁰ AOKL 2001: 254–255 (Nr. 560).

⁴¹ THALLÓCZY 1913: 336 (Nr. 9); ZOLNAY 1971: 191, 195.

⁴² CSÓRE 1980: 297.

⁴³ CSÓRE 1980: 169; GIESE 2010: 422–423.

⁴⁴ CSÓRE 1980: 167.

ott, ahol a vaddisznót elejtettem, a magam kezével keresztet hasítottam be egy fába...”⁴⁵ Meglepő módon ismét II. Andrásról kapcsolódik egy érdekes okleveles említés: IV. Béla 1267-ben visszaemlékszik arra, hogy atyja, András király az ő várva várt születése előtt a Veszprém vármegyei Bylga falu⁴⁶ környékén erdei vadászattal vigasztalódott. Az említésnél ismét a hagyomány forrása érdekes: miként kapcsolta össze történeti eseményeket egy-egy konkrét vadászattal, s emlékeztek arra évtizedekkel később is.

A vadászat emlékének megörökítése érthető, ha a vadászat során valaki az uralkodó életét mentette meg. Az egyik forrásban rögzített történet szerint Imre király egy alkalommal Máramarosban vadászva leesett a lováról, amikor életét egy bizonyos Lőrinc ispán mentette meg.⁴⁷ Lajos király szerencsés kimenetelű medvevadászatát korábban említettük.

Sokáig úgy élt a köztudatban, hogy 1213-ban Gertrúd királyné meggyilkolása a pilisi apátság közelében történt. Az újabb eredmények, így Körmendi Tamás hipotézise szerint ez inkább a pataki erdőuradalom közelében lévő leleszi apátság közelében történhetett.⁴⁸ Ugyanis a királyné testének egy darabkáját ott temették el, majd magát a tetemet onnan vitték át végleges nyugóhelyére, a III. Béla által alapított pilisi ciszterci apátságba. Halálának időpontja és helyszíne valóban erdőuradalomra és az őszi vadászidényre utal, hiszen a merénylet szeptember 28-án egy mezei sátorban (*campestri tentorio*) történt. Az esetről jelen lévők köre szolgálhat társadalomtörténeti tanulságokkal: a vadászó királyné mellett Bertold kalocsai érseket, a királyné testvérét, VI. Lipót osztrák és stájer herceget, volt királynéi udvarispánt, egy asztalnokmestert, volt erdélyi vajdát és a nádort találjuk.⁴⁹

Az uradalmak területén sokszor udvarházakat (ha úgy tetszik: vadászházakat) és királyi kápolnákat találhatunk. A dömösi udvarház *curiaként*,⁵⁰ a kékesi „királyok vadászatra kőből készült lak”-ként (*domuncula*),⁵¹ máskor éppen palotaként⁵² fordul elő a forrásokban. Sáros vármegyében egyszerűen királyi vadászóhelyet említenek Gergelyfalva kapcsán, Szépfá esetében csak egy helynév, Királyszállása maradt meg. IV. Béla király emlegeti a Sáros vármegyei Bacsamező, Tarkóeleje és Veresalma nevű gyepükön túli vadászterületeket.⁵³ Nagy Lajos 1362-ben a Liptó vármegyei csemmizei *vadásztanyán* tartózkodik. Zsigmond király pedig a Szepes vármegyei Tyrgarch nevű területet tartja fenn magának, vadbősége és a vadászatra alkalmas volta miatt.⁵⁴

A 11. századból fontos információval rendelkezünk a dömösi királyi udvarházról, amely sokáig a pilisi erdőuradalom központja volt. Indokolt is, hogy itt egy komolyabb építménnyel számoljunk. Egyfelől értesülünk I. Béla király Dömösön 1063. szeptember 11-én, a vadászszезonban bekövetkezett haláláról, másfelől pedig Álmos herceg itteni, talán elsőként

⁴⁵ ÁUO XI: 107 (Nr. 66.); CsőRE 1980: 153, 241 („...dum ducatum regeremus, aprum interfecimus, ac propriis manibus crucem in quadam arbore incidimus”).

⁴⁶ Ma puszta Tótvázsony határában, HO IV: 44; CsőRE 1980: 144.

⁴⁷ HO II: 1–2. A történetre ld. GULYÁS 2014: 19; GULYÁS 2017: 112.

⁴⁸ KÖRMENDI 2014: 99–101.

⁴⁹ KÖRMENDI, 214: 103–116.

⁵⁰ GYÖRFFY 1992: 226 (1079. év).

⁵¹ GYÖRFFY 1956: 284 („domuncula venacioni regum preparata”).

⁵² DAP I: 411 (1287, „pallatium suum, quod habebat in insula de Pilisio pro venacionis requie”).

⁵³ NÓGRÁDY 2022a: 276, 547; NÓGRÁDY 202b: 883.

⁵⁴ SEBESTYÉN 1938: 44; ZsO 1958 II/I: 122–123 (Nr. 1007) 1406: „propter venationis aptitudinem et ferarum multitudinem”. A Tyrgarch nyilván a *Tiergarten* szóra vezethető vissza.

bencés monostor alapításáról 1107 körül.⁵⁵ A *Képes krónika* 96. fejezete szerint a „legkegyesebb Béla király pedig uralkodása harmadik évének letelte után Dömösön, királyi birtokán, mivel trónszéke összeomlott, összetörte testét, és gyógyíthatatlan betegségbe esett.”⁵⁶ Most a hagyományos fordítást idéztük, amelynek értelmezésében mindig is gondot okozott a ’trónus’ (*solium*) szó jelentése. Valójában itt sokkal inkább egy fa építmény dőlhetett össze, amelynek latin neve a *solium* szóhoz hasonló *solarium* lehetett. A szövegromlás valószínűleg egy másolói rövidítés eredményeként jött létre, a *lar* szótag rövidítésével, amelyből így a trónt jelentő *solium* szó lett. A *solium* és *solarium* kifejezések vagylagos használatára korábban már du Cange latin szótára is utalt, napjainkra pedig komoly irodalom bontakozott ki a témában.⁵⁷

A *solarium* egy, a Karoling udvarházakban gyakori emeletes építmény volt, amelynek a felső szintjén kapott helyett az uralkodó és legszűkebb kísérete. A magyar emlékekről alig van régészeti forrásunk.⁵⁸ Benkő Elek szerint a korai udvarházak földbe mélyített kétszintes kőépületek lehettek, s az alsó szint raktározási funkciót láthatott el.⁵⁹ A dömösi eset tanúsága szerint fából is készülhettek, legalábbis a felső szintjük. Nem tűnik alaptalannak, ha a leomlott építményben az udvarházhoz kapcsolódó reprezentatív, a palotakápolnákra emlékeztető, a földszinthez viszonyítva a naphoz (*sol*) közelebb lévő emeletes, Nyugat-Európában nem szokatlan építményt, galériát látunk. Mindez annál kevésbé sem meglepő, mivel Dömös kapcsán már Thoroczkay Gábor is hangsúlyozta az európai példák követését.⁶⁰ A kétszintes épület meggyőzően sugározta a királyi tekintélyt, az alattvalókat a magasból szemlélő uralkodó képzetét, megjelenítve és szimbolizálva az uralkodói szféra éghez közeli, szakrális jellegét.⁶¹

Hasonló balesetet a Karoling évkönyvek is feljegyeztek. A *Fuldai évkönyv* névtelen szerzőjének leírása szerint Német Lajos keleti frank király 870 júniusában indult Nyugatra. „Útközben azonban egy [épület] galériáján helyezték el, s amikor az épület összeomlott, ő maga is lezuhant és végtagjai súlyosan zúzódtak.”⁶² Az eseményre a Bonn közeli Flamerheim udvarházban, azaz Pfalzban került sor, amit Német Lajos a magyar királlyal ellentétben szerencsésen túlél. Ugyanezt az esetet egy másik kortárs krónikás, Regino prümi apát is megörökítette.⁶³ A királyi vadászatok résztvevőiről a források hallgatnak, így a dömösi leírás annál értékeesebb, mivel azt igazolja, hogy a királyt népes kíséret követte a királyi erdőkben található udvarházakba. Közülük a legelőkelőbbek tolonghattak a király körül, akaratlanul is előidézve a tragédiát. Azt, hogy a vadászattal kapcsolatba hozható szolgálónepek is a királlyal mozogtak, jól mutatja az *Aranybulla* 15. cikkelye, megemlítve a lovászoknak, pecéreknek és solymászoknak a szerviensekre nézve terhes elszállásolási kötelezettségét.⁶⁴

⁵⁵ SZABÓ 2005: 93.

⁵⁶ „Piissimus autem rex Bela completo regni sui anno tertio in Demes regali allodio corrue[n]te solio confractus corpore irremediabiliter cepit egrotare.” KÉPES KRÓNIKA: 65–66 (63. fejezet, Bollók János fordítása).

⁵⁷ POOLE 1912: 178; RECTOR 2012; DIAMENT 1972.

⁵⁸ FELD 2008: 38, aki Ippolito d’Este 1487 és 1490 között épült pusztamaróti nyaralója kapcsán hívja fel erre a figyelmet.

⁵⁹ BENKŐ 2015: 729.

⁶⁰ THOROCZKAY 2012: 413.

⁶¹ A kifejezést templomok esetében is használták az emeleten kialakított galériára (*deambulatorium*). További példákkal szolgál JONG 2008: 277–289.

⁶² VESZPRÉMY 2022: 80 (870. év); VESZPRÉMY 2021: 204.

⁶³ REGINO 1890: 118–119. Magyar fordítását Szovák Kornél készíti a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, megjelenés előtt.

⁶⁴ DRMH I: 33.

Arra, hogy mire vadásztak, az állatcsont-töredékek a legfontosabb forrásaink. Ezek között túlzott meglepetés nem ér, igaz, nem tudjuk, hogy a segesdi királynéi birtokon mit keresett egy leopárd.⁶⁵ Meglepőnek tűnik, de gepárdokat és leopárdokat (a középkori elnevezés alapján nem lehet megkülönböztetni őket) a kiemelkedő vadasparkokban nagy számban találunk. Az egyik legutóbbi nyugat-európai adatgyűjtésben 13 esetben fordulnak elő, míg elefántokat és papagájokat csak hat-hat esetben találunk.⁶⁶ Művészeti ábrázolások is igazolják, hogy idomított példányaikat bizánci és keleti mintára a vadászatban is használták.

Már Walafrid Strabo a 9. században az aacheni vadaskert kapcsán felidézte Izajás próféta (11, 6) szavait, a kertet bibliai paradicsomhoz hasonlítva: „Akkor majd együtt lakik a farkas a báránnyal, és a párduc együtt tanyázik a gödölyével. Együtt legelészik majd a borjú s az oroslán.”⁶⁷ A vadasparkok Krisztus második eljöveteleként értelmezett idilli hangulatát a magyar királyi udvar egészen a török hódításig élvezte. Nem véletlen, hogy II. Lajos, mielőtt a mohácsi csatába indult, feleségével, Máriával egy csepeli vadászat közben tudatta szándékát.⁶⁸ Persze, már a korabeli forrásokban, s még inkább a modern korban, így Krúdy Gyula Mohács-trilógiájában II. Lajosnak és Habsburg Máriának a korban is közismert vadászatai negatív színben, a középkori magyar királyság hatalmának könnyelmű eltékozlásaként jelentek meg.⁶⁹

A magyarországi források az elit vadászatairól elenyészően kevés információt őriztek meg. Ez annál szembetűnőbb, hiszen a vadászat a királyi udvar részéről folyamatosan gyakorolt tevékenység volt, amelyhez a szolgálónépek és a vadászházak jól szervezett hálózata állt a rendelkezésükre. Ennek oka részben a korabeli számadáskönyvek pusztulása, másrészt az a körülmény, hogy az oklevelek szinte kizárólag a vadászati jogok feletti jogvitákat és az ebből fakadó sérelmeket örökítették meg. Így leginkább az elbeszélő források őriztek meg tudósítást a királyi vadászatokról. Úgy látszik, hogy vadasparkok létesítését és fenntartását csak a király engedhette meg magának, szemben például az angliai gyakorlattal, ahol ez a társadalmi karrierépítés kihagyhatatlan állomása volt a tehetősök, különösen a *homo novus*-ok számára. Néhány esetben azonban éppen a nemzetközi diplomáciában játszott szerepüknek köszönhetően őrződött meg emléküik. A legismertebb vadászházaknak az uralkodói központokhoz és országos utakhoz való közelsége a későbbi településfejlődésben is nyomot hagyott.

Zárásként ne feledjük: a sok logisztikai gond, utazási nehézség ellenére a vadászparkokban töltött idő alatt a résztvevők jól érezték magukat. Amint az angliai 12. századi *Dialogus de scaccario* című traktátusában megfogalmazták: az erdőbe tudnak a királyok visszavonulni, ami legnagyobb örömükre szolgál („in forestis etiam penetralia regum sunt et eorum maxima delicia”).⁷⁰ 1279-ben maga IV. László király is a bakonyi erdők vigaszt nyújtó vadászatára utalt egy oklevelében.⁷¹

⁶⁵ BARTOSIEWICZ 2015. Zsigmond király említett levelében arról olvasunk, hogy a lengyel uralkodó vadállatokat küldött neki (*ferinis centauri el tigridis*), talán egy bölényt és egy leopárdot, ZsO XIII: 33 (Nr. 203a).

⁶⁶ BUQUET 2013: 103–104.

⁶⁷ STRABO 1991: 135.

⁶⁸ VELIUS 2020: 53, 127.

⁶⁹ HORVÁTH 2010: 18–20; 146–147.

⁷⁰ FITZNIGEL 2007: 90–91. (11. fejezet), idézi ZOTZ 1997: 122.

⁷¹ CD V/2: 256–259, idézi SZABÓ 2005: 122 („per Wesprimium ad syluam Bokon ad solatia venationis... transitum faceremus”).

Medieval Hungarian Royal Hunts and Hunting Lodges

Hungarian sources have preserved very little information about the hunts of the elite. This is all the more striking since hunting was a continual activity of the royal court, which had a well-organized network of servants and hunting lodges at its disposal. This scarcity of sources is partly due to the destruction of the account books of the period, but also to the fact that the records almost exclusively refer to disputes over hunting rights and the resulting grievances. Thus it is mainly narrative sources that have preserved accounts of royal hunts. It seems that only the king could afford to establish and maintain hunting parks, but in some cases it is precisely because of their role in international diplomacy that their memory has been preserved. The proximity of the best-known hunting lodges to royal residences and main roads has also left its mark on later settlement development and church history. This study provides an overview of the best documented hunting grounds, in the Csepel, Dömös and Zólyom districts, between 1000 and 1526.

Felhasznált irodalom

ANONYMUS

- 1999 Anonymus: *Magyarok cselekedetei*. Ford. VESZPRÉMY László. Kézai Simon: Magyarok cselekedetei. (Milleniumi Magyar történeti Források) Budapest: Osiris.

AOKL

- 2001 PÍTI Ferenc (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár*. XXIV (1340) kötet. Budapest—Szeged: k.n.

ÁRVAI Tünde

- 2014 Vallásos áhítat és hatalmi reprezentáció a Garai családban. In BÖHM Gábor — FEDELES Tamás (szerk.): *Mesterek és tanítványok. Tanulmányok a bölcsészettudományok területéről*. Pécs: PTE BTK, 81–105.

ÁUO

- 1860–1874 *Árpád-kori új okmánytár*. Kiad. WENZEL Gusztáv. 1–12. kötet. Budapest: Engenberger.

BÁCSATYAI Dániel

- 2022 Jolánta királyné hitbére és az Aranybulla. Egy ismeretlen oklevél 1222-ből. In TUSOR Péter — KANÁSZ Viktor (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék III*. Budapest—Róma, Gondolat: 13–36.

BALOGH Jolán

- 1966 *A művészet Mátyás király udvarában. 1. Adattár*. Budapest: Akadémiai.

BARTOSIEWICZ László

- 2015 „Kimutatja a foga fehérjét”: Középkori leopárdlelet Magyarországon. In *Magyar Régészet Online Magazin*. 2015. ősz.
http://files.archaeolingua.hu/2015O/Bartosiewicz_H15O.pdf

BEÉR János — CSIZMADIA Andor

- 1966 *Történelmünk a jogalkotás tükrében: Sarkalatos honi törvényeinkből, 1001–1949*. Budapest: Gondolat.

BENKŐ Elek

- 2010 A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. In BENKŐ Elek — KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Budapest: MTA Régészeti Intézete. 1. kötet, 401–419.
- 2011 Via regis — via gregis. Középkori utak a Pilisben. In KÖVÁRI Klára — MIKLÓS Zsuzsa (szerk.): *„Fél évszázad terepen”. Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Budapest: Akadémiai, 115–119.
- 2015 Udvarházak és kolostorok a pilisi királyi erdőben. In BENKŐ Elek — OROSZ Krisztina (szerk.): *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet, 725–753.

BUQUET, Thierry

- 2013 Les animaux exotiques dans les ménageries médiévales. In TOUSSAINT, Jacques (szerk.): *Fabuleuses histoires des bêtes et des hommes*. Namur: Trema, 97–121.

CD

- 1829–1844 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Kiad. FEJÉR György. 1–11. kötet. Buda: Typis Typogr. Regiae.

CSŐRE Pál

- 1980 *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest: Akadémiai.

DAP

- 1975 *Documenta artis paulinorum*. 1–3. kötet. Szerk. ARADI Nóra, TÓTH Melinda. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatócsoport.

DIAMENT, Henri

- 1972 L'enigmatique vocable vieux-bearnais „solar”: une nouvelle hypothèse sur sa signification et son étymologie. *Romance Notes*, 14/1, 192–202.

DRMH

- 1999 *Decreta regni mediaevalis Hungariae, 1000–1301. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, 1000–1301*. Kiad. BAK, János M., BÓNIS, György, SWEENEY, James Ross. Idyllwild, California: Schlacks.

EVERSON Paul — STOCKER, David

- 2018 Saucepans and Saints? The Sacred and the Mundane in Forest Landscapes. *Landscape* (Online Journal), 19/1, 25–42.
<https://doi.org/10.1080/14662035.2019.1619351>

FELD István

- 2008 A nyéki királyi épületek. Késő középkori curia–villa–aula–vadász kastély–nyaraló a budai hegyekben. In FELD István — SOMORJAY Selysette (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Budapest: Históriaantik — Castrum Bene, 21–42.

FITZNIGEL, Richard

- 2007 AMT, Emilie — CHURCH, Stephen (kiad., ford.): *Dialogus de Scaccario: The Dialogue of the Exchequer; Constitutio Domus Regis: Disposition of the King's Household*. Oxford: Oxford University Press.

Gesta Dagoberti

- 1888 KRUSCH, Bruno (kiad.): *Gesta Dagoberti*. In *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum*. 2. kötet. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 399–425.

GIESE, Martina

- 2010 Das ‚Aucupatorium herodiorum‘ des Eberhard Hicfelt — ein veterinärmedizinisches Kompendium des 15. Jahrhunderts. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 132, 407–438.
- 2011 Kompetitive Aspekte höfischer Jagdaktivitäten im Frühmittelalter. In BECHER, Matthias — PLASSMANN, Alheydis (szerk.): *Streit am Hof im frühen Mittelalter*. Bonn: V&R unipress — Bonn University Press, 263–284.

GOLDBERG, Eric

- 2013 Louis the Pious and the Hunt. *Speculum*, 88/3. szám, 613–643.

GULYÁS László Szabolcs

- 2014 *Városfejlődés a középkori Máramarosban*. (Erdélyi tudományos füzetek 280.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- 2017 Levéltári bölény-kalászat. Az európai bölény (*Bison bonasus*) a középkori Magyar Királyságban az írott források tükrében. In *Történeti Tanulmányok XXV. Acta universitatis Debreceniensis Series Historica* (69). Debrecen: Debreceni Tudományegyetem, 99–125.

GYÖRFFY György

- 1956 Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 5, 280–285.
- 1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. kötet. Budapest: Akadémiai.
- 1992 *Diplomata Hungariae antiquissima*. 1. kötet. 1000–1131. Budapest: Akadémiai.
- 1998 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. IV. kötet. Budapest: Akadémiai.

GYÖRKÖS Attila

- 2016 *Reneszánsz utazás. Anna királyné 1502-es fogadtatásának ünnepei Észak-Itáliában és Magyarországon*. Máriabesnyő: Attraktor.

HAUCK, Karl

- 1963 Tiergärten im Pfalzbereich. In *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung*, Band 1 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 11/1). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 30–74.

HINCMAR

- 1980 *De ordine palatii*. GROSS, Thomas — SCHIEFFER, Rudolf (kiad.): *Monumenta Germaniae Historica. Fontes iuris Germanici Antiqui*. 3. kötet. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.

HO

- 1865–1891 NAGY Imre — PAUR Iván — RÁTH Károly — VÉGHÉLY Dezső (kiad.): *Hazai okmánytár. Codex Diplomaticus Patrius*. I–VIII. kötet. Győr—Budapest: Victor Suervin.

HORVÁTH Anna

- 2010 *Krúdy Gyula Mohács-trilógiája: egy történelmi tényregény születése*. ELTE BTK, PhD Disszertáció.
<http://doktori.btk.elte.hu/lit/horvathanna/diss.pdf>

JONG, Mayke de

- 2008 Charlemagne's Balcony: the "Solarium" in Ninth-Century Narratives. In DAVI, Jennifer R. — MCCORMICK, Michael (szerk.): *The Long Morning of Medieval Europe*. Burlington, VT: Ashgate, 277–289.
2009 *The Penitential State: Authority and Atonement in the Age of Louis the Pious, 814–840*. Cambridge: Cambridge University Press.

JUCK, Lubomír (szerk.)

- 1984 *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350)*. 1. kötet. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie.

Képes krónika

- 2004 *Képes krónika*. Ford. BOLLÓK János. Fordítást gondozta és jegyzeteket írta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. (Millenniumi Magyar Történelem.) Budapest: Osiris.

KOVÁTS István

- 2009 Középkori vadászatok a Buda és Visegrád környéki erdőkben. In TÓTH Endre — VIDA István (szerk.): *Corolla Museologica Tibor Kovács Dedicata*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 331–343.
2011 Vadászatok a középkori Pilis-erdő területén. *Archaeologia — Altum Castrum Online*. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja.

KÖRMENDI Tamás

- 2014 A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei. In MAJOROSSY Judit (szerk.): *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. Szentendre: Ferenczy Múzeum, 95–124.

KÜKÜLLEI János

2000 KRISTÓ Gyula (ford.): *Lajos király krónikája. Névtelen szerző gesztája Lajos királyról.* (Milleniumi Magyar történeti Források.) Budapest: Osiris.

MALINIÁK, Pavol

2013 A Zólyom megyei vadászat történetéből a középkorban és az újkor idején. *Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae* 40, 157–173.

MILESON, Stephen A.

2009 *Parks in Medieval England.* Oxford: Oxford University Press.

NÓGRÁDY Árpád

2022a *Sáros vármegye. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* Új sorozat. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

2022b Vázlat Sáros megye kialakulásáról és betelepüléséről a 14. század közepéig. *Századok* 156/5, 871–892.

OLÁH Miklós

1985 *Hungária.* Ford. Németh Béla. Budapest: Magvető.

PAULER Gyula

1899 *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* 2 kötet. (2. jav. kiad.) Budapest: MTA (reprint Budapest, 1984).

POOLE, Reginald Lane

1912 *The Exchequer in the Twelfth Century.* Oxford: Clarendon Press.

RACKHAM, Oliver

1990 *Trees and Woodland in the British Landscape.* London: Phoenix.

RECTOR, Geoff

2012 “en sa chambre sovent le lit”: Literary Leisure and the Chamber Sociabilities of Early Anglo-French Literature (c. 1100–1150). *Medium Ævum* 81/1, 88–125.

REGINO

1890 Friedrich KURZE (kiad.): *Chronicon. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum.* 50. kötet. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.

SEBESTYÉN Béla

1938 *A magyar királyok tartózkodási helyei.* Budapest: Franklin.

STRABO, Walahfrid

1991 HERREN, Michael W. (kiad., ford.): De imagine Tetrici. *The Journal of Medieval Latin* 1, 118–139.

SZABÓ, Thomas

1997 Die Kritik der Jagd — Von der Antike zum Mittelalter. In RÖSENER, Werner (szerk.): *Jagd und höfische Kultur im Mittelalter* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 135). Göttingen, 167–229.

SZABÓ Péter

- 2003 „Pannonis Ursa” Nagy Lajos király medvevadászata ürügyén. *Hadtörténelmi Közlemények* 116, 582–591.
- 2005 *Woodland and Forests in Medieval Hungary*. Oxford: Archaeopress.
- 2016 A Royal Forest in the Medium Regni Péter Szabó. In NAGY, Balázs — RADY, Martin — SZENDE, Katalin — VADAS, András (szerk.): *Medieval Buda in Context*. Leiden: Brill, 115–132.

SZÜCS Jenő

- 1993 Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralalom. *Történelmi Szemle* 35/1–2. szám, 1–57.

THALLÓCZY Lajos

- 1913 *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München—Leipzig: Duncker & Humblot.

THOMAS, Hugh M.

- 2020 *Power and Pleasure: Court Life under King John, 1199–1216*. Oxford: Oxford University Press.

THOROCZKAY Gábor

- 2012 A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig. *FONS* 19/4. szám, 409–434.

TRINGLI István

- 2001 Pest megye a késő középkorban. In *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. TORMA István közreműködésével szerkesztette ZSOLDOS Attila. Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 75–194.

VELIUS, Caspar Ursinus

- 2020 KASZA Péter (ford.): *Caspar Ursinus Velius: Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Országos Széchényi Könyvtár.

VESZPRÉMY László

- 2022 VESZPRÉMY László (ford.): *Fuldai évkönyv — Annales Fuldenses*. Budapest: Martin Opitz.
- 2021 Könyvismertetés: BAK, János M. — PÁLFFY, Géza: *Crown and Coronation in Hungary 1000–1916*. Budapest: BTK Történettudományi Intézet — Magyar Nemzeti Múzeum 2020. *Századok* 155/1. szám, 203–205.

ZOLNAY László

- 1971 *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest: Natura.

ZOTZ, Thomas

- 1997 Beobachtungen zu Königtum und Forst im früheren Mittelalter. In RÖSENER, Werner (szerk.): *Jagd und höfische Kultur im Mittelalter* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 135). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 95–122.

ZsO

- 2017 *Zsigmondkori oklevéltár*. XIII. Kiad. C. TÓTH Norbert — MIKÓ Gábor — LAKATOS Bálint. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár.

ZSOLDOS Attila

- 1998 Visegrád vármegye és utódai. *Történelmi Szemle* 40, 1–32.
2001 Pest megye az Árpád-korban. In *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. TORMA István közreműködésével szerkesztette ZSOLDOS Attila. Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 31–73.